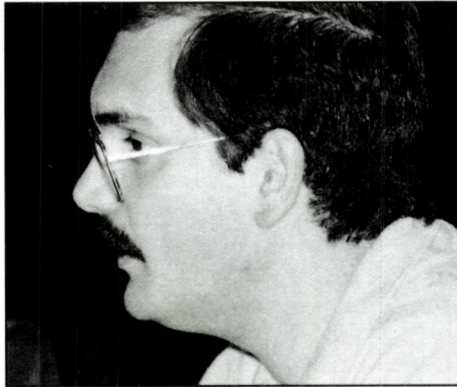

**Evolució de la
legislació sobre sales
cinematogràfiques: la
prevenció d'incendis
(1896-1935)**

Josep Lluís i Falcó

Estudiar l'evolució de la legislació a l'Estat espanyol relativa a tot el que fa referència a cinematografia era quelcom impensable per un espai tan reduït de temps. Les diverses ramificacions del tema feien que aquest fos, gairebé, un mar sense fons, ja que són moltes les institucions que hi intervenen i moltes les vessants que es poden investigar.

Calia acotar l'abast d'aquest treball, trobar un tema d'interès dins la legislació i limitar la cronologia a la qual dedicar les següents ratlles. Després d'un primer repàs a la Legislació des del 1895 fins avui, la casualitat va ser, en aquest cas, la que va decidir el tema. El seny, qui va imposar el límit cronològic no deixant-me arribar fins la data d'avui; quelcom impossible, insisteixo, en tan poc espai. La data límit es va fixar en l'any 1935, car aquesta fou la data del darrer *Reglamento de Policía de Espectáculos Públicos* anterior a la Guerra Civil, amb tots els canvis administratius que aquest desastre i les seves conseqüències van suposar.¹

Si revisem la legislació acuradament seguint el decurs dels anys ens adonarem fàcilment que el cinema no hi apareix fins entrar el segle XX, per ser més exacte el dia 15 de febrer de 1908, data d'un Reial Decret que dicta un seguit de mesures «encaminadas á evitar los frecuentes incendios en los locales destinados á exhibiciones cinematográficas, determinando, al efecto, las condiciones á que

1. De tota manera cal advertir que el Reglament de 1935 va seguir en vigència fins que es va fer el de 1982.

habrá de ajustarse su construcción».² Abans d'això, res de res: un reguitzell de lleis, posteriors a 1895, en les que podria haver sortit el terme *cinematógrafo* o qualsevol del seus derivats, fan cas omís d'aquesta manifestació que queda inclosa sempre sota les denominacions *Teatros* o la més genèrica d'*Espectáculos públicos*. El 1899 sí que s'esmenten, però, els *Panoramas*, considerats espectacles pre-cinematogràfics³ en un Reial Decret que els qualifica com «Artículos libres de derechos, previo el cumplimiento de las formalidades que para cada caso determinan las ordenanzas de aduanas», juntament amb «Carruajes, animales adiestrados, teatros portátiles [...], figuras de cera y otros objetos análogos para espectáculos públicos, que se importen temporalmente para volver á salir del reino».⁴

Dos anys més tard, en una Reial Ordre reglamentant la higiene dels edificis públics o d'ús públic, l'article segon deixa clar que:

Considéranse edificios públicos ó de uso público, á los efectos de esta Real orden, los teatros, estaciones, mercados, cafés, restaurantes, hoteles, casas de viajeros y de dormir, posadas, cervecerías, colegios, oficinas del Estado, provincia ó Municipio, casinos, centros sociales de cualquier naturaleza, establecimientos de enseñanza, Colegios particulares, Institutos, Sociedades de Instrucción ó recreo, fábricas, talleres, hospitales, balnearios, y en general, todo lugar donde el público tiene derecho á penetrar ó permanecer.⁵

Com es pot veure, els cinematògrafs, ja presents a la vida quotidiana, es trobaven encara absents de la vida legislativa de l'Estat espanyol. Aquesta situació finirà el 1908 amb el Reial Decret ja esmentat que, com diu Palmira González, és «[...] la més important disposició governativa sobre sales de cinema, específicament, [...]»⁶ i que, des d'aquestes ratlles, podem requalificar com la única i la primera disposició específica sobre sales de cinema dictada mai a

2. R. D. de 15 de febrer de 1908. *Gaceta* 17-2-1908, M. Alc. 1908, p. 53. (vid. nota 32).

3. Per saber-ne més del Panorama cal llegir l'article de Jordi Artigas i Candela, «El "Panorama": un espectacle pre-cinematogràfic. Ara fa cent anys triomfava a Barcelona el Panorama Plewna», p. 43-57 de *Cinematògraf. Annals de la Federació Catalana de Cine-Clubs. Història de la Catalunya Cinematogràfica*. Barcelona: Federació Catalana de Cine-Clubs, 1985, vol. 2, curs 1984-1985. Edició a cura de Joaquim Romaguera i Ramió.

4. M. Alc. 1899, p. 736.

5. R. O. 13 de juliol de 1901. *Gaceta* 16-7-1901, M. Alc. 1901, p. 386.

6. GONZÁLEZ, Palmira. *Els anys daurats del cinema clàssic a Barcelona (1906-1923)*. Barcelona: Edicions 62, SA, 1987. p. 111-112.

l'Estat fins aquella data. Que aquesta primera aparició del terme es relacioni directament amb un tema de tan *fumejant* actualitat com és la prevenció d'incendis en locals d'espectacles públics⁷ feia llaminer centrar el tema en tot allò que s'hi relacionés, a la legislació cinematogràfica. I com les temptacions són, de vegades, difícils de resistir...

Els cinemes no tenien l'exclusiva de les flames, i les disposicions dictant normes de prevenció d'incendis per a locals d'espectacles públics apareixen de fa temps,⁸ però els cinemes gaudien d'unes característiques que els feien més propensos a patir aquest tipus de sinistre i van provocar una allau de reaccions oficials i populars que val la pena recollir i comentar.

El tema ha estat tractat amb més o menys amplitud per estudiosos com José María Folgar,⁹ Palmira González¹⁰ o Santiago Pozo,¹¹ però, curiosament, en cap dels casos s'esmenta la font legislativa directa sinó que les lleis esmentades es recullen de fonts indirectes que les transcriuen. El que sí proporcionen són valuoses informacions de primera mà sobre els incendis de sales de cinema que afectaren l'opinió pública dels primers quinze anys del segle. Veiem alguns exemples:

[...] A ciutat, els xiulets ens digueren que era un incendi. Cremava'l Teatro Principal de Gràcia... El teatro estava degradat, com l'altre Principal, rebaixat a cinematógrafo; y la beta del cinematógrafo li va calar foch.

El cinematògraf és el perill del teatre. L'altre dia l'incendi d'unes películes va provocar la destrucció del Principal de Gràcia. Això es un símbol: el cinematògraf destruhint l'art dramàtic. Sembla un

7. Aquestes ratlles s'escriuen pocs mesos després de l'incendi que destruí el Gran Teatre del Liceu de Barcelona.

8. Segons es desprèn de la R. O. circular de 23 d'abril de 1902, que es va haver de dictar, car (segons s'hi deia) la R. O. de 13 maig de 1882 i el reglament de 27 d'octubre de 1885 no es complien (*Gaceta* 25-4-1902, M. Alc. 1902, p. 203). I encara podríem recolar més en el temps.

9. Dedicava un apartat sencer als incendis als cinemes entre les pàgines 107 i 118 del seu llibre *Aproximación a la historia del espectáculo cinematográfico en Galicia (1896-1920)*. Santiago: Universidad de Santiago de Compostela, 1987.

10. GONZÁLEZ, Palmira. *Op. cit.*, p. 104-112: sobre les característiques dels locals d'aquesta primera època del cinema, i on es parla també de la problemàtica dels incendis entre 1896 i 1905.

11. Que, en fer un resum de la Legislació de la primera etapa del cinema (1896-1911) es limita a donar algunes dades sense avalar-les documentalment, impossibilitant el resseguir la pista. [SANTIAGO POZO ARENAS. *La industria del cine en España: Legislación y aspectos económicos (1896-1970)*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1983-1984, p. 23].

avís: el segon. Per que fa poch que a la Gran Via de les Corts Catalanes, tocant a Les Arenes, va cremarse també un local hont se donavan sessions cinematogràfiques [...].¹²

Això reflecteix el sentir popular i deixa constància dels fets, pel que fa a Barcelona. Pel que fa a la resta de l'Estat, Folgar ens informa dels incendis a Villarreal (més de cinquanta morts) el 1912, a Bilbao (quasi cinquanta morts) el mateix any, i a Castelló (vint-i-dos morts) el 1918.¹³

Que els incendis en cinemes i altres locals d'espectacles existien, queda clar i ningú en pot dubtar, però, què es feia des de l'Administració pública per resoldre el tema?

D'una banda dictar normes de construcció i seguretat de l'edifici destinat a cinematògraf, per tal d'evitar no la declaració de l'incendi sinó la seva propagació. Ja hem comentat l'existència del Reial Decret que el febrer de 1908 Juan de la Cierva y Peñafiel, ministre de la Governació, signava donant un seguit de normes destinades a garantir la seguretat dels salons cinematogràfics. Entre aquestes normes destaquen l'obligació de construir els pavellons provisionals de cinema amb materials incombustibles (art. 1), que les fustes que s'hagin de fer servir per a la construcció de cinemes estiguin pintades amb materials incombustibles (art. 2), que l'edifici quedi separat de les edificacions properes per cinc metres encara que tingui façana als quatre carrers (art. 4), l'establiment de portes de sortida d'emergència que s'obrin de dins cap a fora (art. 5), instal·lació de «todos los servicios necesarios para la extinción de incendios» (art. 6), prohibició de fumar a totes les dependències del cinema (art. 8), condicions de seguretat de la cabina (art. 9 a 13), etc.

Pel seu interès reproduïm a continuació tots els articles relatius a les característiques de la cabina, sens dubte el major focus de risc de tot el local cinematogràfic:

Artº 9. El camarín ó cabina que ha de contener el aparato de proyección deberá estar separado un metro, por lo menos, de la sala del público y construirse con fábrica de ladrillo, proveyéndolo de una chimenea de tiro, cerrada su abertura con tela de malla espesa.

12. *L'Esquella de la Torratxa*, núm. 1548, 28-8-1908, p. 562; i M. i G., «Les tres empreses. El cinematògraf», a *La Il·lustració Catalana*, any VI, núm. 275 (6-9-1908), p. 618, respectivament. Esmentats ambdós per Palmira González, *Op. cit.*, p. 109.

13. FOLGAR DE LA CALLE, José María. *Op. cit.*, p. 115.

Artº 10. La situación de este camarín deberá ser precisamente en el lado del pabellón, opuesto al de entrada y salida de los espectadores.

Artº 11. En el techo del camarín, y en dirección por donde pasa desarrollada la película, se colocará una boca de regatera con presión suficiente, y su llave, para sofocar un incendio en su comienzo.

Artº 12. En el interior de cada camarín ó muy cerca, y además de las ya expresadas, habrá una manga de riego, que lo mismo servirá para aquél que para el pabellón de espectáculos.

Artº 13. En este camarín habrá dos únicos operadores, de los que uno estará exclusivamente encargado de arrollar las películas en términos de que sólo esté desarrollada cada vez una banda de celuloide. Dichas películas deberán encerrarse inmediatamente en una caja metálica, provista de la sola abertura necesaria á su paso.

La cabina esdevindria així, en teoria, una mena de *búnquer* inexpugnable del qual no podria sortir mai el foc en cas de sinistre. Cal veure, però, que encara no es diu res sobre el material de construcció de les portes de la cabina, que eren de fusta, presumptament ignifugada, i que de poc serviren com a tallafoc en cas d'incendi.

Aquestes normes bàsiques, donades el 1908, van ser de nou tingudes en compte al *Reglamento de Espectáculos* de 1913¹⁴ i al posterior de 1935.¹⁵ En el primer cas no hi ha quasi variacions, només es donen ja unes dimensions mínimes de la cabina que «no medirá menos de un metro 60 centímetros de longitud por un metro 35 centímetros de ancho [...],¹⁶ es recomana situar-la sobre el sostre de la sala i es prohibeix qualsevol il·luminació que no sigui fixa i elèctrica.¹⁷ El 1935 ja es diu que «La puerta de la cabina, *que será metálica*, se abrirá hacia el exterior y se mantendrá habitualmente cerrada por un resorte; será incombustible techo, suelo, muro y demás elementos de la cabina»¹⁸ i s'intenta descentralitzar el perill quan es dicta que «la manipulación de la cinta y especialmente el cambio de bobinas se efectuará en local distinto de la cabina,

14. Del 19 d'octubre de 1913, que derogava el del 2 d'agost de 1886 el qual, evidentment, no podia encara contemplar l'existència del cinema.

15. D. de 3 maig de 1935, *Gaceta* 5/5, derogant el de 1913. A aquest Reglament de 1935 es referiran les notes 16 a 20.

16. Art. 132.

17. «La lámpara será eléctrica, y cualquiera otra clase de iluminación necesitará un permiso especial. No se permitirán en la cabina lámparas movibles de incandescencia y la resistencia estará fija y cubierta de una sustancia protectora». (Art. 132)

18. Art. 157

construido en las mismas condiciones de ésta»¹⁹ i que «en el edificio destinado a cinematógrafo no habrá depósito ni manipulación de películas».²⁰

De la lectura de totes aquestes disposicions es desprèn una evident preocupació per l'entorn físic —la cabina— però també sengles preocupacions pels mitjans, tan tècnics com humans, que podien evitar la catàstrofe i que també calia legislar i controlar.

Llavors es va produir l'aparició de tot un seguit de productes destinats a evitar i apagar el foc, com va ser el cas de la Soterina, la primera substància ignífuga documentada a la Legislació durant els anys de vida del cinematògraf:

TEATROS. (Policía de espectáculos). R. O. circular 24 de abril, precibiendo el uso preferente de la sustancia ignifuga Soterina,¹ para dar cumplimiento á lo prevenido en los arts. 163 y 164 del reglamento de 19-10-1913.

(GOB.) S. M. el Rey [...] ha tenido á bien disponer que se recuerde la obligación inexcusable del empleo de sustancias ignífugas en todos los casos que determina el reglamento de 19 octubre de 1913 y se exija con preferencia el uso del producto patentado Soterina, mientras no se declare oficialmente que otro reúne superiores y más ventajosas condiciones para los fines preventivos de que se trata.

(1) Es un producto patentado, que según los informes técnicos que la Real orden menciona, hace incombustibles los objetos con el impregnados.²¹

Però la nòmina de productes incombustibles va ser posteriorment augmentada amb d'altres. Una Ordre de 28 de desembre de 1931 aprovava un seguit de substàncies incombustibles d'acord al que dictava l'article 163 del Reglament de 1913 que, passats ja divuit anys, encara no es complia òptimament. Es concedia de termini fins l'1 de juny de 1932 per complir la norma.²²

19. Art. 158

20. Art. 162

21. R. O. 24 d'abril de 1915, *Gaceta* 26-4-1915, M. Alc., 1915, p. 195.

22. Aquestes substàncies eren les següents: «Ignífugo Atlantis», de la Casa Fritz Kohn; «Ignífugo Apyrot», de la Casa Nuevos Productos Industriales; «Ignífugo de D. Federico Nogué»; «Ignífugo Astor», de la Casa Salus Agropecuaria; «Ignífugo de la Casa Colores Hispania SA»; «Ignífugo Pueyo», de D. Ricardo Pueyo, tots ells de Barcelona; i els «Productos Fénix», de D. Luis Batalla, de Saragossa. Es van aprovar per O. 28 de desembre de 1931. *Gaceta* 1-1-1932, Aranzadi, 3. (vid. nota 32)

A més d'impregnar tot allò que pogués ser inflamable, calia també tenir bons extintors. Aquests es provaven fins extrems de minuciositat insospitats,²³ i en va haver una allau²⁴ per una Ordre del Govern obrint concurs públic el 1930 segons es desprèn de la lectura d'una altra Ordre del 22 d'agost de 1933,²⁵ que ampliava els tipus vàlids d'extintors, fins llavors només d'aigua i d'escuma, als que llançaven pols, després d'haver provat la seva efectivitat pels mitjans habituals. Però, el *Reglamento de Policía* de 1935 dictava també un seguit de normes pel que fa als elements amb els que havia de comptar l'aparell projector. Aquestes eren

- a) Sistema de enfriamiento del trozo de película expuesto a los rayos luminosos.
- b) De un obturador automático y de una pantalla maniobrada a mano, para interceptar rápidamente la proyección del haz luminoso, en previsión de una interrupción de marcha del aparato.
- c) De un sistema de arrollamiento automático de la cinta.
- d) Las bobinas de desarrollo y arrollamiento de la cinta, durante el funcionamiento del aparato, se dispondrán en cajas metálicas, bien cerradas, y las aberturas de paso de la película estarán provistas de un dispositivo eficaz que impida la propagación del fuego al interior de la caja.²⁶

23. "TEATROS (Aparatos extintores de incendios) Real Orden 24 de noviembre de 1930, determinando sus condiciones mínimas.

»(GOB.) Las expresadas condiciones son las siguientes:

»Alcance. El alcance máximo del producto arrojado será, como mínimo, nueve metros en horizontal.

»Cuando se haya evacuado el 75 por 100 del contenido, el alcance no será inferior á seis metros 75 centímetros.¹

»Duración del funcionamiento. El límite máximo será de dos minutos 15 segundos para los aparatos hasta de 10 litros, y tres minutos veinticinco segundos para los de más de 10 litros de capacidad.

»Peso. El peso de carga útil será, por lo menos, igual al peso de aparato vacío.

»Peso total. El aparato cargado no pesará más de 20 kilos.

»Sustancia arrojada. Será ó chorro de agua ó de espuma."

(1) Insertamos esta primera condición conforme á la nueva redacción que ha recibido por O. 30 abril del corriente año (*Gaceta* 17 mayo)

R. O. 24 de novembre de 1930. *Gaceta* 26-11-30, modificada el 30 d'abril de 1933, M. Alc. 1933.

24. Entre novembre de 1934 i juliol de 1936 s'aproven sis extintors diferents: "Piccolo" (O. 8 novembre 1934, *Gaceta* 11-11-1934, Aranzadi 1956), "Flaminax P" d'escuma (O. 8 novembre 1934, *Gaceta* 13-11-1934, Aranzadi 1966), "Supremo", "Fácil-E" i "Amsa" (O. 24 maig 1935, *Gaceta* 25-5-1935); i "Obús" (O. 22 juliol 1935, *Gaceta* 26-7-1935, Aranzadi 1321).

25. Aranzadi 1211

26. Art. 159

Publicat aquest Reglament el 5 de maig de 1935, només tretze dies més tard, el Ministeri de la Governació aprovava dues substàncies per ignifugar decorats, i el que s'esmenta com un aparell per aplicar a projectors de pel·lícules i que s'anomena «Inmune Film».²⁷

Per altra banda, l'Administració també volia controlar el factor humà: els operadors de cabina, sobre els quals no m'estendré perquè crec que mereixen un capítol a part. Només vull dir que era el col·lectiu laboral més exposat al risc d'un incendi provocat per la combustibilitat dels films. Ells eren els qui manipulaven els films i la única manera que l'Administració va trobar per controlar-los va ser examinar-los per tal que s'acreditessin amb un carnet i puguessin, d'aquesta manera, exercir la seva professió amb total seguretat per a ells i pel públic que assistia als cinemes.

El primer cop que es disposa que els operadors de cabina s'han de presentar a un examen és el 1924 i es prohibeix explícitament que des de llavors «maneye los aparatos cinematográficos en los locales de carácter público, persona que no posea aquellos documentos [es referixen al carnet, és clar]».²⁸ L'examen constava de dues parts: una de teòrica i una de pràctica, que jutjava un nodrit Tribunal.²⁹ El primer de juliol de 1935, amb posterioritat al nou *Reglamento de Policía*, surt una Ordre a la que «se establece, con carácter general y obligatorio, el examen de capacidad técnica y práctica para obtener la autorización ó carnet de operador para cinematógrafo público». I es diu que les proves s'han de fer l'abril de cada any davant el Tribunal,³⁰ i que les despeses de l'examen,

27. O. 16 de abril de 1935. *Gaceta* 18-5-1935, Aranzadi 890. Les substàncies es diuen "Porcella" i "Vasato".

28. R. O. 20 de febrer de 1924. *Gaceta* 24-2-1924, M. Alc. 1924, p. 365.

29. Fins i tot ampliat per O. 2 d'abril de 1932. *Gaceta* 4-4-32, M. Alc. 1932, p. 63. Vegeu també més endavant la nota 30.

30. Format per «un Arquitecto de la Dirección General de Seguridad en Madrid ó de los Gobiernos Civiles en provincias, que actuará de Presidente; cuatro vocales, que serán: uno, propietario de cinematógrafo; otro, un empresario de cinematógrafo; otro, un propietario de casa alquiladora de películas, y otro, un técnico operador en posesión de su correspondiente carnet, debiendo ser los cuatro designados por sus respectivas Sociedades profesionales, y un secretario, recayendo el nombramiento en un funcionario de la escala técnica del Cuerpo de Investigación y Vigilancia, perteneciente al Negociado de Espectáculos, que no tendrá voto en el Tribunal.

Caso de que en la capital de provincia donde el examen se verifique no hubises número suficiente de vocales con los requisitos señalados, se constituirá el Tribunal con el Presidente y dos Vocales, siendo uno de éstos técnico operador, y otro, dueño de cinematógrafo ó de casa alquiladora de películas». (O. 1 de juliol de 1935. *Gaceta* 5-7-1935, M. Alc. 1935, p. 371.)

inclosa la de llum, van a càrrec dels aspirants. Insisteixo que no vull entrar ara en detalls sobre aquests professionals, només vull afegir que el temari teòric donava força atenció als coneixements d'electricitat, més que als d'òptica, un fet força significatiu, com també ho és que poguessin fer d'electricistes si el cinema quedava convertit en teatre.³¹

Podem veure com quelcom tan destructiu com el foc va ser la causa de: 1. L'aparició del cinema a la Legislació de l'Estat espanyol amb una entitat jurídica pròpia; 2. La reestructuració física dels locals, sempre que complissin la llei; 3. L'aparició de nous materials i enginys per tal de lluitar contra el foc als locals d'espectacles i, per extensió, a tots aquells edificis de caràcter públic, i 4. L'estructuració i professionalització del col·lectiu laboral dels operadors de cabina, procés que va tenir també altres causes a més del foc.

Malgrat això, l'autèntic problema, la fàcil combustió del suport fílmic, encara trigaria anys en ser solucionat.

31. A les "Bases de Trabajo del personal de cabinas" es diu: «Cuando en un local se cambiase el espectáculo cinematográfico por el teatro, el personal de cabina podrá ocupar las plazas de electricistas...» (O. 19 d'octubre de 1933. *Gaceta* 28-10-1933, Aranzadi 1611.)

Bibliografia

ARANZADI: *Nuevo Diccionario de Legislación. Toda la legislación española en vigencia al 31 diciembre 1974 y ampliada al máximo con los años 1975 y 1976*. Pamplona: Editorial Aranzadi, 1976.

ARANZADI.³² *Repertorio cronológico de Legislación*. Pamplona: Editorial Aranzadi. (De 1930 a 1945.)

ARTIGAS I CANDELA, Jordi. «El "Panorama": un espectáculo pre-cinematogràfic. Ara fa cent anys triomfava a Barcelona el Panorama Plewna», p. 43-57 de *Cinematògraf. Annals de la Federació Catalana de Cine-Clubs. Història de la Catalunya Cinematogràfica*. Barcelona: Federació Catalana de Cine-Clubs, 1985, vol. 2, curs 1984-1985. Edició a cura de Joaquim Romaguera i Ramió.

FOLGAR DE LA CALLE, José María. *Aproximación a la historia del espectáculo cinematográfico en Galicia (1896-1920)*. Santiago: Universidad de Santiago de Compostela, 1987.

GÓNGORA, Francisco. *Espectáculos Públicos. Teatros, cines, toros, deportes. Legislación especial sobre los mismos concordada y anotada con todas las disposiciones complementarias*. Madrid: Editorial Góngora, ca. 1933.

GONZÁLEZ, Palmira. *Els anys daurats del cinema clàssic a Barcelona (1906-1923)*. Barcelona: Edicions 62, SA, 1987.

MARTÍNEZ-ALCUBILLA, Marcelo. *Boletín Jurídico Administrativo. Anuario de Legislación y Jurisprudencia. Apéndices al diccionario de la Administración Española*. Madrid: Martínez-Alcubilla. (De 1895 a 1947).

POZO ARENAS, Santiago. *La industria del cine en España: Legislación y aspectos económicos (1896-1970)*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1983-1984.

Reglamento de Policía de Espectáculos Públicos 1935. Barcelona: Cuerpo de Arquitectos Municipales de España, 1935.

SALAZAR LÓPEZ, José María. *Diccionario Legislativo de Cinematografía y Teatro*. Madrid: Editora Nacional, 1966.

32. Cal advertir que aquests repertoris funcionen igual que el BOE, per tant només es cita en nota el número marginal, no pas la pàgina. L'any queda sobreentès que és el de l'Ordre, Decret, Resolució, etc. esmentat al text i, per tant, també s'obvia. Per altra banda els de Martínez-Alcubilla s'han abreviat com "M. Alc." a les notes.